

O VALVASORJEVIH VEDUTAH MESTA LJUBLJANE

Branko Korošec

Ljubljana

Prispelo za objavo: 19.2.1992

Izvleček

Kartografova analiza obeh panoramskih ter nedokončane perspektivne vedute Ljubljane razkriva Valvasorjeve projekcijske hibe in napake nepravilne perspektive mestnega tlorisa, ki so vzrok nepreglednosti in zgoščevanja mestne stavbne substance kulturno-zgodovinsko najzanimivejšega predela mesta pod gradom. Podobni vzroki so onemogočili dokončanje perspektivne vedute.

Ključne besede: Janez Vajkard Valvasor, kartografija, Ljubljana, ocena, panoramska, perspektivna veduta, zgodovina

Abstract

Cartographer's analysis of both panoramic vedutas, and of the unfinished perspective veduta, shows Valvasor's projection errors and mistakes of incorrect perspective of the city ground-plan, which are the cause of lack of clearness and urban building substance condensing of culturally-historically the most interesting part of the town below the castle.

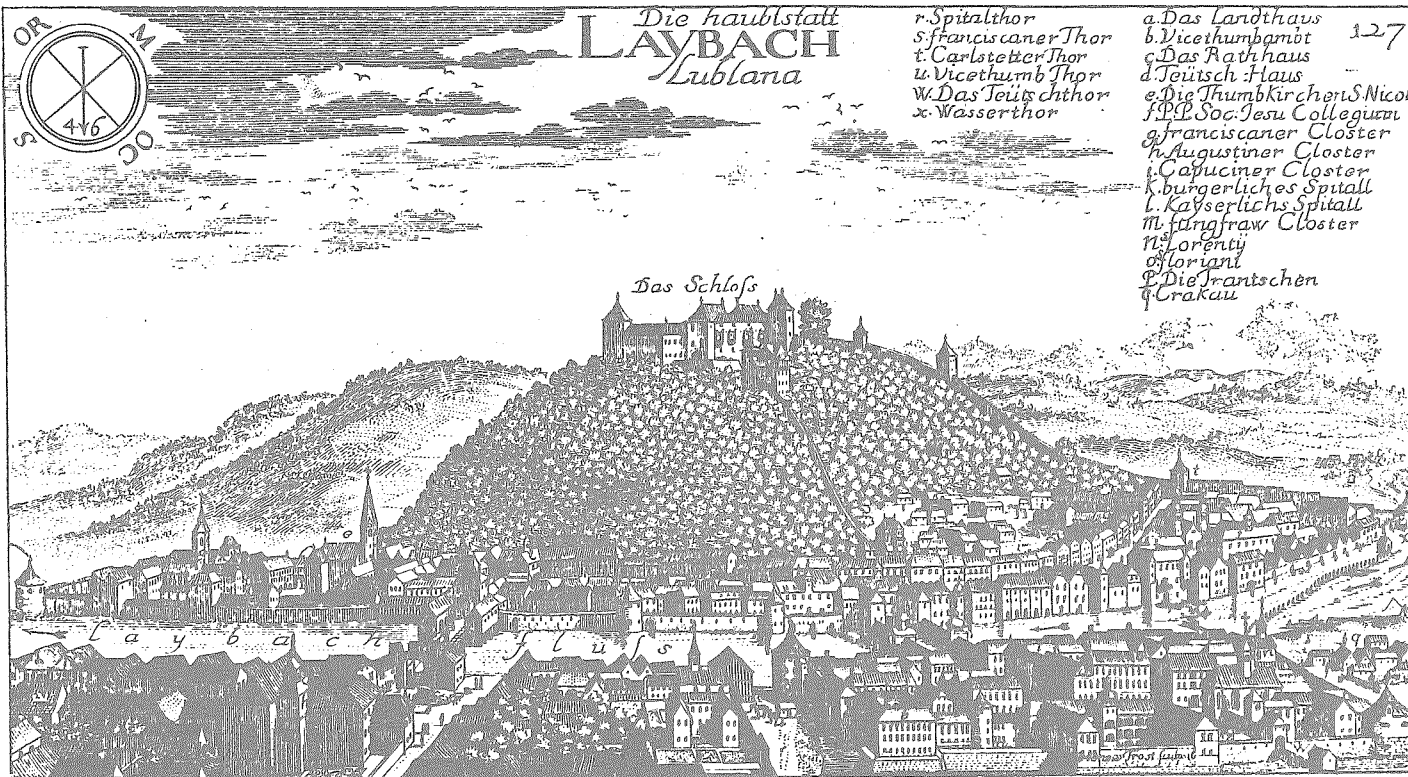
Keywords: cartography, evaluation, history, Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana, panoramic, perspective vedutas

Dosedanje razprave preučevalcev Valvasorjevega obsežnega opusa (Stelé 1928, Rupel 1951, 1953, Reisp 1983, Sitar 1989, Rojc 1989 in drugi) so v oceni njegovih vedut Ljubljane zelo skromne. Analitično presojo kartografske in perspektivno-panoramske Valvasorjeve grafične dejavnosti in upodobitev odpravijo z nekaj prirejenimi stavki ali povzetki predvsem dr. Stelétovega in dr. Ruplovega mnenja o njih. Da podrobnejše kartografske ocene Valvasorjevih vedut vse doslej še ni, je razvidno iz prispevka dr. Reispa v Valvasorjevem zborniku 1989, v prispevku Dosedanja raziskava o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja. O Valvasorjevih kartah Kranjske strokovno razglablja dr. Rojc, o Valvasorjevem obvladovanju in kakovosti perspektivne kartografije v vedutah mest, predvsem Ljubljane, pa tudi dr. Rojc ne pove ničesar. Lahko bi sodili, da to vprašanje doslej ni bilo dovolj zanimivo ter da med današnjimi preučevalci Valvasorjevega grafičnega opusa ni nikogar, ki bi se spoprijel s tem vprašanjem. Upam samo, da bo moje mnenje o problematičnosti zadnje, nedokončane vedute, dovolj odmevno, da me bo kdo od strokovnjakov "valvasorijancev" argumentirano in objektivno korigiral in tistemu delu slovenske javnosti, ki ga ta vprašanja zanimajo, podal strokovno utemeljeno presojo o njej.

Mala veduta Ljubljane v Topografiji Kranjske 1679 ter velika panoramska veduta Ljubljane v Slavi vojvodine Kranjske med stranmi 666-667 in predvsem tretja, nedokončana perspektivična veduta Ljubljane 1680 so doslej strokovno umetnostno-zgodovinsko opisane in ovrednotene kot „grafični element o mestu v Valvasorjevem času” (Stelé 1928). O njihovi prostorski projekciji in nepravilnosti perspektivičnega narisa predvsem zadnje od njih, nedokončane in manj znane, pa nekaj kartografovih pomislekov v tem sestavku.

Obe prvi, mala in velika panoramska veduta Ljubljane, sta risani v kavaljerski perspektivi, torej z višino jezdeca dvignjenim zornim kotom opazovalca ali risarja: globina perspektive je krajša, prostorska razsežnost vrisanih objektov je pravilna in pravilno detajlirana le v prvem, gledalcu najbližjem planu-profilu, horizont vedute je zaradi nezadostno dvignjenega gledišča risarja na veduti prenizek, razdalje med plani-profilu so premajhne, tako da prihaja pogostokrat do nejasnega nalaganja streh in zvonikov tesno skupaj, da prava globina mesta sploh ni več zaznavna, pravo razporeditev karakterističnih objektov mesta pa je treba reševati z oštevilčenjem in legendo, sicer jih iz globinske prenatrpanosti ostrejši ne bi bilo mogoče razbrati.

Na mali veduti Ljubljane iz leta 1679 je upodobljeno samo staro mesto znotraj mestnega obzidja med okroglim stolpom ob Ljubljanci v vogalu tedanjega frančiškanskega samostana in Vodnim stolpom na Žabjaku. Na desnem bregu reke, najbližje gledalcu, in v prvem planu-profilu perspektive vedute je vrisan ves Novi trg med obrambnim stolpom križniškega samostana in bastionom Vicedomskega dvorca, v isti plan-profil pa je vrisan še kapucinski samostanski vrt in avguštinska, danes frančiškanska, cerkev ter del nekdanjega Šentjanževega predmestja. Perspektivično preširoka struga Ljubljanice je izravnana v prid detajlne risbe mostov, Zgornjega in Špitalskega, proporcionalno in prostorsko je karikiran trg pred Špitalskimi vrati s štafažo (kočija, pešci). Tretji plan-profil te vedute je desni, primestni breg Ljubljane: stavbno in zazidalno razčlenjen podaja dosledno izrisano obrečno podobo mesta. Zaradi nizke perspektive pa je mestni prostor med tretjim in četrtem planom-profilom (ta poteka od Poljanskih mestnih vrat mimo Stolnice, po Mestnem in Starem trgu do jezuitskega samostana v Šentjakobu in Žabjaka) tako ozek, da je najzanimivejši in najpomembnejši del mesta na tej veduti stisnjen v skoraj nerazločno gmoto streh in nerazpoznavnih zgradb – k identifikaciji le-teh pripomorejo le zvoniki. Tesno za njihovimi ostrejši se v petem planu-profilu kot kulisa dviga kopasti Grajski hrib s proporcionalno zelo približno risbo gradu. Ta se je znašel v sečišču diagonal vedute ter predstavlja njeno osrednjo točko ali objekt. Perspektivična projekcija Rebri, Šentjakoba in Žabjaka v šestem planu-profilu ni pravilna: mestni zid med Vodnim stolpom in Karlovškimi vrati je krajši od zidu z grajske bastije in stolpa Padau do Karlovških vrat. Vzhodno pobočje grajskega hriba strmo pada do Stolnice, tako da mestnega zidu na poljanski strani sploh ni na veduti. Globine prostora za grajsko kuliso, sedmi plan-profil, na veduti ne zaznamo, prostor napolnjuje Golovec na levi ter fantazijsko oblikovano gričevje na desni strani grajske kulise. Preostala zgornja polovica vedute je namenjena oblakom, vetrovnici, naslovu vedute ter opisni legendi mestnih znamenitosti.

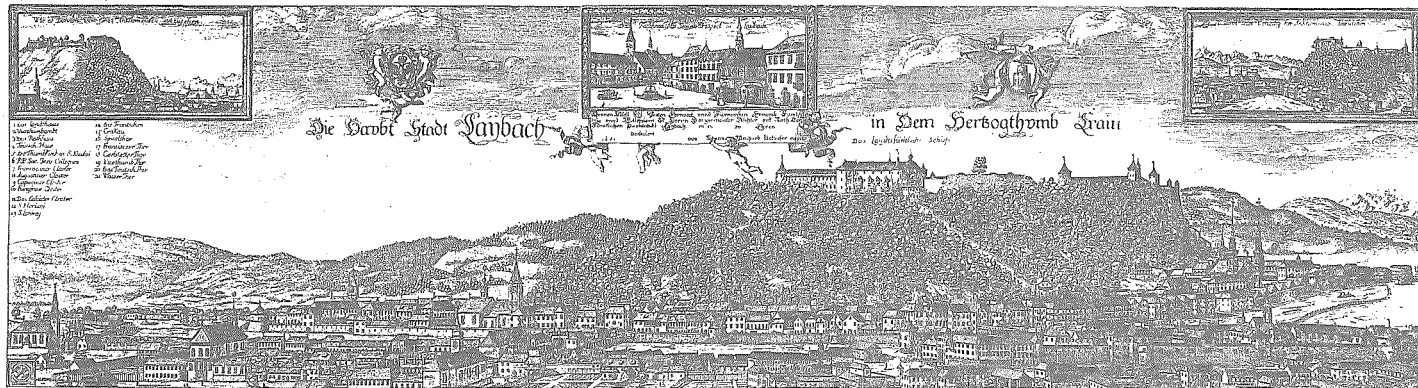


Slika 1: Janez Vajkard Valvasor:
Mala panoramska veduta Ljubljane, iz Topografije Kranjske 1679
Faksimilna izdaja Cankarjeva založba Ljubljana

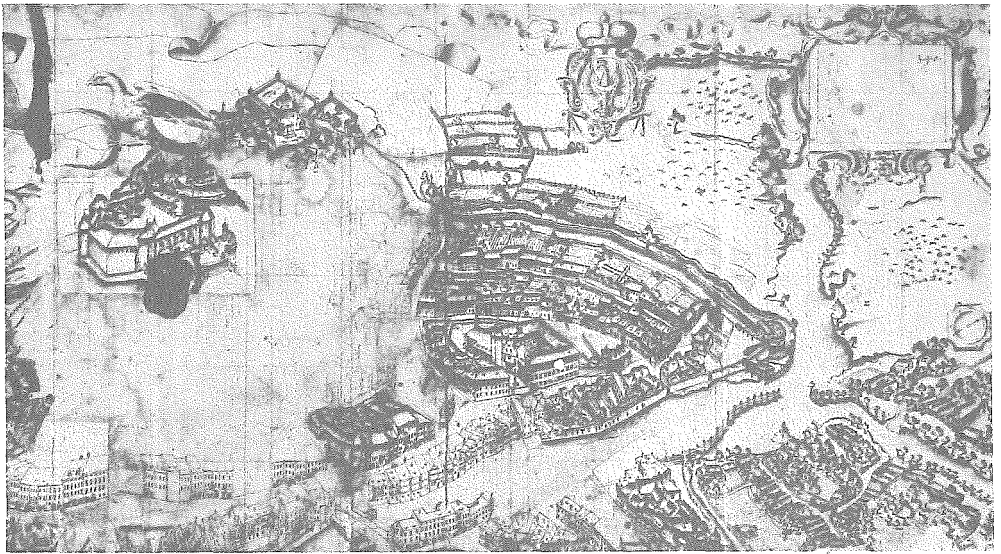
Navedene projekcijske pomanjkljivosti ne zmanjšujejo siceršnje grafične in dokumentarne vrednosti te vedute. Risarsko-grafično je enakovredna Merianovim, Hufnaglovim in Lessacherjevim vedutam mest tedanje avstrijske monarhije ter risarsko bolj uspela od nasploh okornejših Vischerjevih vedut. Vendar nas tu bolj kot merodajna umetnostno-zgodovinska ocena zanima topografska in predvsem prostorska projekcijska spretnost in kakovost Valvasorjevih vedut. Oporečni sta že pri prvi, mali veduti Ljubljane iz 1679, vendar ti hibi glede na ostale kakovosti vedute avtorju in bakrorezcju še lahko spregledamo.

Pri najizrazitejši slikovni prilogi Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske iz 1689, raztezljivi panoramski veduti mesta Ljubljane, pa je izmaličenost osnovne projekcije mestnega prostora v rahli kavaljerski perspektivi tolikšna, da je tudi spretna, realnemu stanju mestnih značilnih objektov dosledna risba ne more zakriti. Umetnostni zgodovinar dr. Stelé (Stelé 1928) in zgodovinar dr. Reisp (Reisp 1983) imata o tej veliki veduti Ljubljane le pozitivno mnenje: po Stelétovem je ta veduta, ki „nam nudi zmerno nad normalno stališče dvignjen pogled na mesto najvažnejša slika bredbaročne Ljubljane sploh“, po Reispovem pa je „ta podoba Ljubljane zaradi dosežene dokumentaristične vrednosti in skrbne izdelave vse do najmanjših detajlov enkratni slikovni okvir, ki je po kvaliteti enak najboljšim primerkom svojega časa v evropskem merilu. Že s to panoramo Ljubljane se je Valvasor trajno zapisal v zgodovino našega mesta“. Ti mnenji ostajata vseskozi neovrgljivi – vendar ne eden ne drugi ne omenjata projekcijske hibe te vedute, ki je opazna vsakomur, ki si jo podrobneje ogleda: je brez prave perspektivične globine, razpotegnjena ter pretirano skrčena tam, kjer bi morala biti najbolj pregledna, ob srednji vitalni mestni osi Poljanska vrata-Stolnica-Magistrat-Mestni trg-Tranča-Stari trg. V primerjavi z malo veduto ima ta manj prečnih planov-profilov, ki pa so skoraj vsi perspektivično nepravilno začrtani v perspektivično zmaličenem umišljenem mestnem tlorisu. Iste nepravilnosti plitve projekcije panoramskih mestnih vedut so pogoste tudi pri drugih vedutistih srednjeevropskega zgodnjebaročnega obdobja, značilna plitva panoramska veduta Meriana pa je nedvomno tisti vzor(ec), ki mu je zvesto sledil tudi Valvasor.

Na perspektivičnem tlorisu mesta osnovana mestna panoramska podoba v ptičji perspektivi se je v evropski kartografiji in vedutah uveljavila že v zgodnjem 17. stoletju. Vzodbuda zanjo izhaja iz italijanske renesančne umetnosti, ki je perspektivo prostora dodobra obvladala. Spretni holandski, francoski in nemški vedutisti so jo bolj ali manj uspešno povzeli. Tako tudi Merian, ki je bil Valvasorjev vzornik. Na svojem dvakratnem potovanju po evropskih deželah je imel Valvasor vsekakor dovolj priložnosti spoznati to risarsko metodo vedutistov in si jo vtisniti v spomin. Njegova nedokončana perspektivična veduta Ljubljane iz ptičje perspektive, ki jo Stelé datira v bližino leta 1660 in je po njegovem mnenju nenadomestljiv likovni dokument mesta (Stelé 1928), je pravzaprav odsev tega vtisa in prizadevanja slediti času in novi maniri upodabljanja mestnih vedut v nazornejši, perspektivični projekciji.



*Slika 2: Janez Vajkard Valvasor:
Velika veduta Ljubljane
Slava vojvodine Kranjske, 1689*



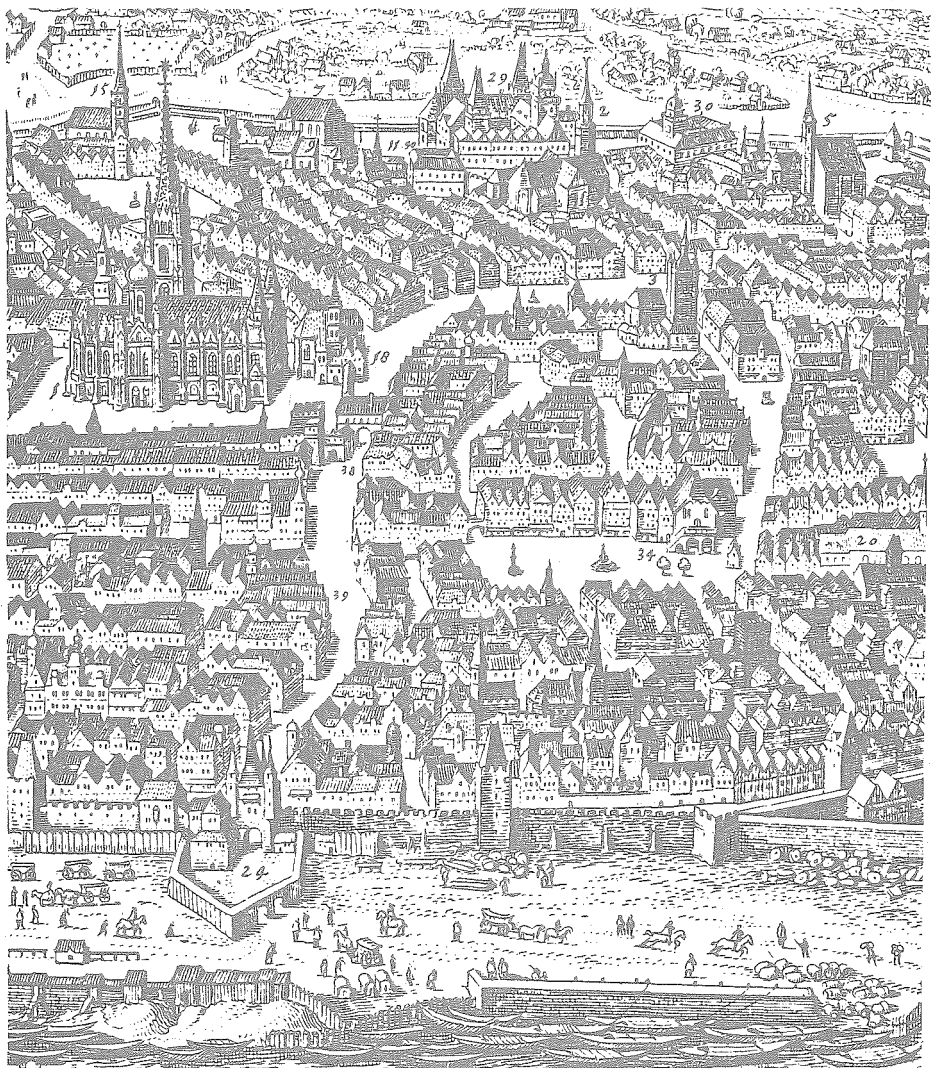
*Slika 3: Janez Vajkard Valvasor:
Nedokončana perspektivična veduta Ljubljane, segment 338: Mestni trg
Metropolitanska knjižnica Zagreb*

Opozarjam na risbo Mestnega in Starega trga v levem spodnjem delu vedute: sicer perspektivično pravilno narisana pročelja hiš na prigrajski strani obeh trgov uhajajo iz osnovne linije trgov, zgradbe so nagnete skupaj, tako da je situacija zazidave ob Tranči povsem nejasna – prelepljene korekturne risbe (Reber, grad) so neskladje povečale, tako da vedute v tej perspektivi ni bilo mogoče dokončati.

Za nazorni, v stavbni substanci dosledni naris mesta z neposredno krajinsko štafažo v ptičji perspektivi vedutistu ni zadostovalo le ostro oko, spretna roka in vizirni okvir s četvernim nitnim križem, temveč je moral imeti tudi dober talni načrt mesta. Na najoddaljenejši vidni točki primerno dvignjen (celo 75°) proti vedutistu je omogočal perspektivični naris mesta in značilnih zgradb v njem tako, da je ostal tloris mesta še viden, ulice in trgi v vseh smereh odprti ali vsaj zaznavni, mestne znamenitosti pa dosledno perspektivično izrisane. Izrazit primer pravilne perspektivične mestne vedute kaže primer za Dunaj.

Dejstvo, da v Valvasorjevem času ljubljanske mestne oblasti niso imele mestnega načrta, je znano. Zadnji mestni tloris pred njim je izdelal fortifikacijski inženir Martin Stier leta 1654 in je služil obrambni utrditvi Ljubljane ter ni bil dostopen vsakomur. Sprašujemo se, če ga je Valvasor sploh poznal – ali lahko uporabil. Obstaja namreč dejstvo, da Valvasor ni izdelal svojega – novega mestnega tlorisa, ki bi bil lahko prava osnova za perspektivični načrt Ljubljane iz ptičje perspektive. Vse kaže, da se je Valvasor zadovoljil z Merianovimi vzorci vedut mest v ravnini, ne da bi pri perspektivični projekciji Ljubljane dovolj upošteval višinsko razgibanost in prelome mestnega prostora, nepravilno razvrščeni prečni plan-profil v globino vedute pa mu

Širinsko skrajšajo prostor za dosleden vris mestnega stavbnega tkiva tako zelo, da mu ob navpični grajski osi, ki je obenem osrednja os perspektive, praktično zmanjka prostora za pravilno projekcijo, vris reprezentančnih mestnih stavb med Škofijo in staro Trančo tako v vznožju Grajskega hriba kot ob Ljubljani v celotnem osrednjem segmentu vedute. Ohranjeni Valvasorjev „grafični list 338“ je dokaz, da osnovna perspektivna risba posameznih segmentov mesta ni pravilna ali skladna z realnim tlorisom mesta, ki je kulisa Grajskega hriba v liniji stika s stavbnim tkivom mesta med Poljanskimi vrati in Florijansko cerkvijo prekratka, oziroma nepravilno skrčena ter da se detajlirana perspektivna risba niza zgradb na Mestnem trgu ne izteče pravilno. Oba skrajna predela mesta, Poljane in Žabjak, ki oklepata Grajski hrib, sta zaradi prenizke centralne točke prostorske perspektive pretirano razpotegnjena, primestni segment Grajskega hriba pa je preozek, zato je kulisa brez perspektivnih razsežnosti in skrajšav. Posledica teh nedoslednosti je, da je osrednji del mestnega jedra z Magistratom ostal na veduti neizdelan ter risarsko nepopravljiv. Zaradi iste napake sicer perspektivno dobro projicirani predel med Rebrijo in Florijansko ulico (ki ji prav tako manjka prava globinska perspektiva) prisiljeno lebdi na nepravilno narisanim Grajskem hribu, ki je tu vse do grajskega poslopja izbrisan iz risbe, risba gradu pa v prostor Grajskega hriba vlepljena na silo približno tja, kjer bi morala biti vrisana Grajska ploščad. Tako je ta veduta ponesrečena in skvarjena v risbi prav v tistem delu (centru), ki je tujemu gledalcu vedute najpomembnejši, situacija Grajskega hriba v mestu, grad na njem in historično mestno središče z Magistratom pod njim. Ker tega ni bilo mogoče popraviti niti s preplepljanjem novih perspektivno pravilnejših detajlnih risb, je veduta ostala nedokončana. Ponovno je Valvasor ni nikoli narisal. Vsebinsko – kulturno in umetnostnozgodovinsko – je to Valvasorjevo nedokončano perspektivno veduto Ljubljane doslej najbolje opisal (in ocenil) doyen slovenske umetnostne zgodovine dr. Stelé (Stelé 1928). Iz ohranjenih segmentov (L XVII 335 do 340) različnih velikosti je razbrati podobo Ljubljane oziroma njenih karakterističnih objektov in predelov, kakršni so bili v sedemdesetih letih 17. stoletja, v obdobju prvega vala barokizacije Ljubljane, in kakršne je vestni Valvasor dosledno vnesel v risbo svoje vedute. Prav ta Valvasorjeva doslednost v podrobni risbi takratnega stanja in slogovne podobe mestnih cerkva, samostanov, palač in dvorcev, meščanskih hiš, mostov ter mestnega obzidja je neovrgljiva vrednost te vedute. V pravilnost oziroma problematičnost perspektivnosti ter v projekcijske napake, ki so vzrok, da veduta ni dokončana, Stelé ni posegal. Nihče od njegovih geografskih kolegov tudi kasneje ni izrazil pomislekov ali celo kritike vedute tako pomembnega in zaslužnega polihistorja, kar avtor Topografij in nepresegljive Slave vojvodine Kranjske nedvomno je. Vendar čas polagoma izostruje poglede, odkriva dobro in slabo, združuje različnost pogledov in kjer je potrebno, tudi spreminja ocene. Danes si občudovalci Valvasorja z zadostno odgovornostjo dovoljujemo izreči tudi besedo (ki pa ni nujno tudi že kritika) o slabostih, hibah in napakah, ki so se mu ob vsem ogromnem delu primerile, torej tudi o njegovi kartografski in perspektivno-projekcijski nespretnosti. Kljub hibam, ki jih kartograf lahko razbere iz njegovih topografskih (korografskih) kart in vseh treh vedut Ljubljane, ostaja neovrgljivo dejstvo, da mu gre vse priznanje kot prvemu kartografu Kranjske in vedutistu Ljubljane, torej – ponovljeno v Sitarjevem zanosnem slogu: „očetu slovenske kartografije“ nasploh.



Slika 4: Matthaeus Merian: Dunaj
Topographia Austriae 1649 – izrez

Primerjava prave ptičje perspektivne vedute z Valvasorjevima vedutama Ljubljane: pri Merianu gre za t.i. strmo ali ptičjo perspektivo, ki dvigne tloris mesta proti gledalcu za okoli 60° ali več. Perspektiva je ostra, vidne so vse mestne ulice. Pri Valvasorjevih vedutah Ljubljane velja, da so izdelane v kavaljerski perspektivi z zelo nizkim obzorjem, tloris mesta je le za malenkost dvignjen proti gledalcu, prečne ulice niso vidne, perspektiva je preplitva.

Viri:

- Merian, M., Zeiller, M., 1642, *Topographia Austriae*, Frankfurt am Main; tudi: *Austria picta*, Oesterreichische National Bibliothek & Adeva, 1989 Dunaj.
- Reisp, B., 1989, *Dosedanje raziskave o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja*, Valvasorjev zbornik, Ljubljana.
- Reisp, B., 1983, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Mladinska knjiga Ljubljana.
- Rojc, B., 1989, *Kartografsko delo Janeza Vajkarda Valvasorja*, Valvasorjev zbornik, Referati simpozija v Ljubljani, SAZU, 164-180.
- Rupeš, M., 1951, 1953, *Valvasorjevo berilo*, Mladinska knjiga Ljubljana.
- Sitar, S., 1989, *Sto velikih mož*, Prešernova družba, Ljubljana.
- Stelč, F., 1928, *Valvasorjev krog in njegovo grafično delo*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (IX), 5-50.
- Stelč, F., 1928, *Valvasorjeva Ljubljana*, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, 70-98.
- Vischer, G.M., 1672, *Topographia Archiducatus Austriae inferioris descriptio*, Graz.

Opomba avtorja: Prispevek je povzetek dela poglavja Valvasor kot kartograf in vedutist v obsežnejši študiji Pogledi na starejšo slovensko kartografijo, ki v ljubljanskih založbah ni našla pripravljenosti za natis v knjižni obliki.

Recenzija: Darko Marušič
Peter Svetik